

DÉRY TIBOR LÁZADÓ ÉVEI

P O M O G Á T S B E L A

1.

Alig van író modern irodalmunkban, aki sikeresebben tüntette volna el indulásának nyomait, mint Déry Tibor. Költői életművét, első regényeit, korai novelláinak zömét sorra száműzetésre ítélte; arra, hogy régi folyóiratok vagy nehezen megközelíthető könyvek lapjain porladjanak. Csupán néhány elbeszélésnek, egyetlen regénynek és egy drámai kísérletnek kegyelmezett. „Negyvenéves koromban kezdtem csak megérteni mesterségemet s megérteni tehetségemet” — jelentette ki 1951-ben az írószövetség első kongresszusán. (1) E szavakkal írói pályájának első korszakát, több mint egy évtizedét tagadta meg. Válogatott elbeszéléseinek 1954-es gyűjteményét pedig a következő önbírálattal zárta: „Sok rossz munka került ki kezem alól. Pályám első szakasza, talán a *Szemtől szembe* című könyvemig, tévedések sorozata, melyeket elsősorban annak tudok be, hogy rosszul gazdálkodtam tehetségemmel.” (2) Ugyanítt elmarasztalta a kísérletezést és a szertelenséget az írói ökonómiával és mértéktartással szemben.

Bizonyára az író joga, hogy maga ítéljen művei sorsa felett, s maga válassza ki azokat az írásait, melyeket vállalni tud. Az irodalomtörténet mégis gyakran perli vissza a megtagadott műveket. Ami nyomtatásba került, az már csak félig-meddig az író birtoka. S e visszaperlő igyekezet különösen akkor jogos, ha az írói életmű belső igazsága is lehetővé teszi. Az elítélő szavak ugyanis, melyekkel Déry Tibor ifjúkori műveit illette, jobbára egy ma már meghaladott esztétika következményei. Az 1951-es nyilatkozat és az 1954-es önkritika a korszak realizmus-konceptiójához igazodott. Déry akkor a közvetlen társadalomábrázolás feladatait vállalta, a realista elbeszélés hagyományosabb eljárásait használta fel. Útja azóta mintegy visszakanyarodott eszméletének és műhelyének forrásvidéke felé. Regényeiben — a *G. A. úr X-ben* vagy a *kiközösítő* lapjain — ismét az ember és a történelem esélyeit latolgatja, filozófiai kérdéseket faggat, a modern próza módszerét követi. Sőt jelenlegi korszakának kérdései és válaszai gyakran éppen ifjúságának mondandóira rimelnek. Az első alkotó évtized felidézése tehát pusztán irodalomtörténetileg is indokolt. Déry mai gondolatai nemegyszer a négy évtizeddel ezelőtt felvázolt eszmemenetet gondolják tovább, az ifjúság és az öregkor művei egymásnak felelnek, egymáshoz adnak kulcsot. Am mindezen túl önmagában is figyelemreméltó a megtagadott

évtized termése. Déry ifjúkora: a magyar avantgarde irodalom egyik fejezete. Nemcsak tanulságos összevetéseket tehet a kritikus, hanem olvasásra méltó műveket is számba kell vennie.

Az első korszakot, miként az író idézett utószava is, 1917 és 1932 között helyezük el. 1917-ben jelent meg Déry első regénye: a *Lia*, s 1932-ben kezdett a *Szemtől szembe* írásához. E másfél évtized Déry Tibor lázadásának avantgardista korszaka.

2.

Az első művek forrásvidékéről és környezetéről maga az író tudósít bennünket *Önéletrajzában*. (3) A nagypolgári család, a St. Gallen-i nevelőintézet, a Neuschloss-Nasici Rt. telepein és irodáiban töltött évek jelzik sorra a környezetet. A pesti nagyvilági élet, a távoli fűrésztelepek falusi egzotikumai, a tengerparti nyaralások kalandja szolgáltatja az ifjúkor irodalmilag hasznosítható anyagát. Mindez azonban csupán a fiatal író világának egyik, könnyebben észrevehető és felkutatható rétege. A másik rétegben rejtettebb, titkosabb folyamatok zajlanak: olvasmányélmények, gondolatok, a személyiség bensőbb mozgásai. Déryt a *Nyugat* nevelte; Tóth Árpáddal, Füst Milámmal és Tersánszky Józsi Jenővel személyes kapcsolatban is állt. Erősen hatott rá Ady költészete; az egyéniség megvalósításának büszke akaratát, a cselekvés és a forradalom szenvedélyes igenlését tanulta tőle el. De igen korán megismerkedett az orosz irodalommal is: Dosztojevszkij, Tolsztoj, Csehov és Gorkij műveivel. A nyugatosok hatásán keresztül valójában a századelő művészetkultusza és Nietzsche életfilozófiája vonzotta. Az orosz irodalom viszont a valóság ismeretével, a társadalom megváltoztatásának szándékával igézte meg. Olvasmányaiból lázadni és gondolkozni tanult, de erre nevelte maga az élet is. *Önéletrajzában* elmondja, miként gyűlölte meg a nagypolgári körök hamis konvencióit, hazug életvitelét. S miként látta be, hogy a polgári társadalom rendje igazságtalan, e rend következményei — a kizsákmányolás és a háború — kegyetlenek.

Ifjúságát egyszerre alakította tehát az egyéniség felszabadításának anarchista indulata és a szociális felelősségtudat. Déry szótárában valami hasonlót jelentett a szépség és az erkölcs; legalábbis nem konstruált ellentétet a két fogalom között. „A művészet szépségének szuggesztiója — fejtegeti egyik tanulmányában — elég ahhoz, hogy az ember — tudatosan vagy öntudatlanul — etikai eltűnődésre hajtsa fejét. Mert a szépség maga is agitatív s végeredményben azonos az örök emberi jóval. S csak a kultúra fejlődési fokán múlik, hogy az igazság és szépség emberi ésszel értett törvénye milyen művészi formában nyilvánul meg.” (4) Szépség és igazság, művészet és erkölcs, szabadság és felelősség fogalmai ekkor váltak Déry emberi és írói hitvallásának alapvető tartalmaivá. Első irodalmi próbálkozásaiban már őket élte át, közöttük próbált hidat verni, őket igyekezett egy magasabb szintézis körébe vonni. Eppen ezért egyszerre próbált elmerülni a köznapi élet valóságában és a képzelet vakmerő kalandjaiban, egyszerre nevelte magát lázadásra, emberszeretetre és arra, hogy a valóság személytelen törvényeinek következetes kutatója legyen. Kassák Lajos alighanem pontos meghatározásba foglalta az ifjú Déry természetét: „Déry — írta

— naturalista látású, humanista érzelmű és vakmerően kalandvágó egyéniség.”(5)

Az egyéniség eme összetevői között azonban fiatalon még nem tudott kellő rendet teremteni. Déry Tibor ifjúkori műveiben van valami diszharmonikus: az elragadtatást és a kétségbeesést, a valóság tartózkodó megfigyelőjének szerepét és a lázadó szenvedélyét egyformán végtelenen élte át. Leginkább mégis a lázadás vonzotta. Fiatal volt, környezetével nem tudott azonosulni, tapasztalatai felháborították: első írásaiban egy konok anarchista jelentkezik. Hőseiben mintha önmagát rajzolná meg, saját fékezhetetlenségét, száguldását, szertelen igazságkeresését tárgyiasítaná.

E lázadó indulat elsőként a *Lia* című kisregényben öltött testet. A regényt Déry *Az Érdekes Újság* pályázatára küldte be, a bíráló bizottságban helyet foglaló Osvát Ernő első díjra ajánlotta; ezt azonban nem kaphatta meg. Így jelent meg 1917-ben a *Nyugatban*. (6) Az ügyesség azonnal perbe fogta szeméremsértés miatt. Déry valóban ellökte magától a konvenciók prudériát; a *Lia* mégsem az erotika regénye, inkább a lázadásé. Endrei Tibor, a regény főhőse egyszerre félszeg és vakmerő, gátlásokkal küzd, s gátlásait hirtelen vallomásokkal, váratlan cselekvésekkel törli meg. Belül csupa nyugtalanság és feszítőerő, egyéniségét és a külvilágot képtelen összebékíteni. A személyiség megvalósításának ugyanaz a láza fűti, mint az íróét magát. Szétnéz környezetében, számba veszi az embereket, és ráébred arra, hogy minden emberi individuum külön világ. Egyéniség akar lenni, ki akar tűnni a tömegből, s a kiemelkedés és a másokhoz való hasonulás dilemmájával viaskodik. „Mennyi, mennyi ember van — mondja — és mindegyik fontos. Minek, kinek muszáj akkor lenni, hogy az emberek görcsösen tartásák össze a kezüket és imádkozzanak: csak ez maradjon meg, óh Istenem. De lehet-e valaki oly rettenetes akaratú, hogy ezeket, milliókat tudjon pótolni? Vagy nem is kell . . . nem is szükséges, és talán nem is jó? Talán csak ez jó: élni, gyerekeket szülni, szeretni és így tovább . . .”

Az egyéniségépítés és a közösségben való felolvadás egyelőre kibékíthetetlennek látszó ellentmondására utalnak e sorok. Az itt megfogalmazott alternatíva később is az író szenvedélyes dilemmája marad, helyzetének eme alapvető ellentmondását csak másfél évtized múltán tudja feloldani. Endrei Tibor még az egyéniségre szavaz. Ezért kínlódik annyit az individuum kialakulásának küzdelmeiben. „Kész leszek! — olvassuk vergődő gondolatait. — Összehúzni az idegeket. Kicsire a testet! És a fogakat összeharapni és úgy rohanni előre összegörbülő háttal.” Az egyéniség megvalósításának küzdelme az ő számára gyötrelmes: nem tud választani, nem tud egyensúlyt kialakítani. Szerelme és munkája során egyformán kínzó ambivalenciák közé kerül, a lélek vajdudását kell elszenvednie. Rá illenek Németh László későbbi, hasonló lélekállapotot tükröző szavai: „Aki kész, az felmutatja magát, aki nem kész, vergődik.” (7)

Tibor „nem kész”, vergődik tehát, önmagát vallatja, s fellázad a külső világ idegensége ellen. Anarchista szenvedéllyel támad a konvenciókra és a törvényekre. „Bizony — vallja egy helyen —, nem szabad senkit sem bántani. De ha belülről jön valami, ami széjjelfeszíti a vért, hogy az ujjak hegyén kifröccsen, és a halántékon az erek a szétpattanásig dagadnak, hogy muszáj menni, rohanni, előre, és nem nézni, kire lé-

pek, kít taszítok el az útjából?” S hasonló lázadó Láng Miklós, *A próba* (8) vagy Szikora, *A Kriska* (9) című elbeszélés hőse is. Bennük ábrázolta különben Déry az osztályából való kiszakadás gondját és vágyát. Lázasukat a polgári otthon ellen mindketten rousseau-i módon képzelik el. Parasztlányt akarnak feleségül venni, az idealizált falu ősi egyszerűségében keresik a menekülést. A menekülés kísérlete azonban egyszerűségi csodjének belátása is. Szikorát ellenséges és romlott nép veszi körül, rá kell ébrednie, hogy szerelme naiv mítosz, nevetséges nosztalgia. S mivel nincs otthona és nincs módja a menekülésre; mivel a kiszakadás vágyát nem követi az új elhelyezkedés kegyelme, az író és hősei nem lehetnek mások, mint önemésztő elégedetlenek és féktelen lázadók. Nem tudnak kiegyezni környezetükkkel, nem tudják elfogadni a társadalom erkölceit és szokásait. Lázasukat belső robbanásra vezet, egyéniség és környezet konfliktusa egy-egy drámai bosszúban robban ki. Tibor átvágja a várost védelmező gátakat, Miklós színleges öngyilkosságával félemlíti és bünteti meg szerelmesét, Szikora pedig felgyújtja az ellenségesé vált falut. A korai Déry-hősökben van valami tragikus: életüket nem képesek megoldani, szaggató ellentmondások között vergődnek, sorsuk a végső pusztulás felé rohan.

A *Lia* és társai: *A próba*, *A Kriska*, a *Novella* (10) tehát a lázadás dokumentumai. Nemcsak hőseikben, az íróra emlékeztető lázas és szeretlen fiatalemberek rajzában, hanem történeteikben, motívumaikban és elbeszélő eszközeikben is. Epikus fordulataik nyílt kihívások: az erőszak, a bosszú és az erotika romantikusan felnagyított mozzanataival kívánják „épatirozni” az olvasót. Endrei Tibor erőszakot követ el szerelmén; a *Novella* hőse pedig boccacciói kalandba bocsátkozik: barátját csempészi szeretője ágyába. Csakhogy a kifejlett cseppet sem az ironikus olasz mestert követi, a rászédett nő önmagát és a becsempészett barátot egyaránt megöli. Az események romantikája arra utal, hogy Déry meg kívánja haladni a nyugatos próza lélektani realizmusát vagy impresszionizmusát. A lázadás nála nem pusztán fiatalos gesztus, hanem magatartás, lelkiállapot, stílusformáló erő. Történetei és epikus eljárásai éppen ezért az expresszionizmus szellemét és stíluseszmejét követik. A *Lia* jellemábrázolása, tájleírásai, kompozíciója és stílusa az expresszionizmus eszköztárából valók. Az események, emberek és tájak mítikus megnagyítása szintén expresszionista hatásra utal. Déry így költi át mítoszba a tenger látványát: „Ismeri a tengert? Hallotta már? Láttá már? Amikor hatalmas teste ide-oda reng, hullámszik, a mélyből feltörő rettenetes boldogságtól! S a sóhajai elzúgnak szerteséjjel a világba, hajókat süllyesztve, hogy pusztuljon az ember, mert a tenger boldog. Ilyenkor szirénák sírnak, a föld déli felén egy hajó: egy kis pont, az északi részen egy kis pont és Chinában hahotázva házakat emel a levegőbe és rohanva seperi maga előtt, keresztül a levegőégen.” S ezt a zaklatott, az indulattól és belső feszültségtől fuldokló stílust beszéljük a többi elbeszélések is. A *Kriska* önvallató elemzése, *A próba* szavai a pokoli fűrésztelepről az expresszionista próza lazább gondolat-társításával, nyelvroformáló szenvedélyével hangzanak fel.

Az expresszionizmus, tudjuk, nem tisztelte a klasszikus műfajokat. A verset prózára hangszerelte, az elbeszélésbe viszont lírát és költészetet vitt. Déry elbeszéléseiben is a költészet uralkodik. Nem pusztán vallomásos személyességük miatt, hanem stílusuk költői gazdagsága és gondolatritmusa következtében is. A *Lia* belső monológjai gyakran sza-

bad verseknek hangzanak; a mondatok laza asszociatív rendben követik egymást, az indulatok költői erővel törnek elő, a szenvedély hullámváltozása pedig belső ritmusba szervezi a szöveget. E monológok alig különböznek Déry valóságos verseitől. Első költeményei ugyancsak az expresszionizmus nyelvén szólalnak meg; igaz, egyelőre még csak kísérlet gyanánt. Epikus jellegűek, romantikusak, motívumaik: a szerelem, a bosszú és a gyilkosság. Még nem tudják költészetté változtatni a mondanivalót.

Déry azonban nemcsak lázadó, hanem a valóság kutatója, megfigyelője is. A lázadást, az önfelszabadítást nem érzi elegendőnek, a valóság mozgását is meg akarja érteni. Vagy legalább ismerni akarja a tényeket. A tények iránti pozitívista érdeklődés jelentkezik *Két nővér* (1) és *Ellopott élet* (12) című novelláiban. Ezekben szociográfikus megfigyelésekre cseréli az önvallatást, naturalista valóságrajzzal váltja fel az expresszionista szenvedélyt. A szegények nyomorúságát, a proletármegyedek életét ábrázolja a naturalizmus komor színeivel. Lázadó romantikáját azonban itt sem tagadja meg: mindkét elbeszélés gyilkossággal zárul. Azt sejtetve, hogy a megalázottság és a szegénység belső összeomlásra, tragédiákra vezet.

3.

A *Két nővér* és az *Ellopott élet* írója a társadalmi rend ellen lázad, a második novella azonban már a háború rontó hatására is rámutat. A magányos munkásasszony szerencsétlenségét ugyanis az okozza, hogy férjének be kellett vonulnia, s neki egyedül kell viselnie a családfenntartás gondjait. Déry az első világháború éveiben kezdett írni, s egyre hevesebben tiltakozott a háború mérsárlása és ideológiája ellen. A *Liában* szerepeltetett dr. Kovács Leó, Tibor démoni ellenfele, a háborút okozó gátlástalan hatalomvágyat személyesíti meg. Kovács „új rendet” követel, rendje azonban az ököljog és az erkölcsi relativizmus kerete. A kor divatos voluntarizmusát fejtegeti: „Mi a művészet? mozaik, játékok színekkel, szavakkal, aki csinálja, gyerek... Minden mesterség, minden komoly munka hazugság, komolynak mondják, szeretik, hisznek benne, hogy meg ne unják. Csalják önmagukat, gyerekesen nevetnek hozzá, tapsolnak: milyen szép! Miért nem ütnék széjjel egymás között, ökölrel, foggal: tiéd csak volt, most az enyém, miért hazudnak egymásnak szeretetet, törvényt, jogot? Fúj! csupa csalás. Mi az, hamisan esküdni? Miért ne szabadjon másnak hazudni, ha saját magunknak szabad... Nincs abszolút igazság, nincs abszolút igazságtalanság, nincs abszolút tudomány...” E voluntarizmus voltaképpen a háború ideológiája. Déry azt kutatja, hogy miként rontja meg az embert a háború.

A *Liában* és az *Ellopott életben* még csak utalások gyanánt foglalkozik a háborús rontással, *A kéthangú kiáltás* (13) című kisregényben viszont az öldöklésben megrontott ember mítoszát alkotja meg. A kisregény főhőse: Diró a háború áldozata. Parancsra kellett ölnie, elveszítette szabad akaratát, s a háborúból hazatérve is csak pusztítani tud. Tragédiájának forrása az, hogy a csatatereken két személyiséggé vált: öntudata elszakadt a belénevelt ösztöntől, hiába fékezne gyilkos hajlamait, nem bír ellenállni a pusztítás parancsának. „Úgy érzem — vallja —,

hogy az akaratom teljesen külön válik tőlem néha, elhagy, kiszáll a testemből, vagy inkább én válok el tőle, elhagyom, mint valami összetöpörödött hüvelyt, elszálllok, elmenekülök előle s ilyenkor, mintha az egész világmindenségre terjednék szét, s ilyenkor mintha ölni, ölni, ölni szeretnék..." Diró félelmes kísértetté válik: míg ő padlásszobájában alszik, a tudathasadásból életre kelt másik, gyilkos személyisége pusztítási indul. „Világraszabadított veszedelém vagyok! — panaszolja ő maga is. — Miért? Nem tudom. De az vagyok. Jaj nekem s jaj a világnak!” Déry úgy véli, hogy a háború felszabadította az emberben rejlő vad ösztönöket, s ezzel tönkretette a civilizáció évszázados eredményeit. A legfőbb veszélyt éppen ezek az ösztönök jelentik: a háborúba kergetett s elláttatiasított ember elpusztíthatja önmagát.

Vagyis *A kéthangú kiáltás* nem csupán háborúellenes regény, hanem filozófiai és pszichológiai vizsgálat is. A szimbolikusan kezelt fantasztikus események valójában a lélek mélyén mozgó folyamatokat sejtetik. A kisregény kísérteties mozzanatai (a két emberré, személyiséggé alakult Diró kéthangú kiáltásokban feltörő belső vitája, a tükörben feltűnő Diró-kísértet, a titokzatos bűnesetek) a kettős személyiség ábrázolását szolgálják tehát. Az irodalomban meglehetősen nagy hagyománya van a tudathasadás effajta bemutatásának: E. T. A. Hoffman: *Az ördög bájitala*, Stevenson: *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete*, Babits: *A Gólyakalifa* című írásaira gondolunk. A tízes évek magyar prózájában pedig különösen gyakori volt az, hogy az írók a fantasztikum közegében vizsgálják a lélek titokzatosabb rétegeit. A modern pszichológia, így a freudizmus eredményeinek híre ekkorra már eljutott hozzánk, ábrázolására azonban egyelőre még a fantasztikum és a misztikum kínálkozott megfelelő eszközüül. Kosztolányi így ír a magyar írók „misztikus novelláit” bemutató *Éjjel* című antológia bevezetőjében: „Ami valaha künn volt, az ma bennünk van. Magunkban hordozzuk a kísérteteket. Ebben a korban történt meg az új lélektan döntő felfedezése, az hogy lelkünk jó részét egyáltalában nem ismerjük; azt az irdatlan területet, azt a népes, óriási birodalmat, mely öntudatunk küszöbe alatt nyúlik el, az elfeledett benyomások, emlékek, észrevételek, ki-mustrált érzések és gondolatok ősi földjét most keresik fel a lélek merész conquistadorjai, hódítói és misszionáriusai. Nincsenek titokzatos szobáink, mint a középkori várkastélyokban. De a lelkünkben még mindig vannak ilyen szobák.” E titokzatos szobák egyikét fedezi fel *A kéthangú kiáltás* írója is. A háborúban megrontott ösztönök, a megzavart lélek, az új életre nevelt primitív indulatok vizsgálatára vállalkozik.

A háborút tehát Déry nem csupán történelmi-társadalmi jelenségként, hanem lélektani és erkölcsi kategória gyanánt is értékelte. S éppen ilyen több rétegű jelentést adott annak a lehetőségnek, amely egyszerre képes túljutni a háborún és a polgári társadalmon, azaz a forradalomnak. Öszinte elkötelezettséggel csatlakozott a háborúellenes és szocialisztikus mozgalmakhoz. Tőlük várta, hogy kínzó otthontalanságában befogadó közösséget, eszmélkedő viharaiiban biztos hitvallást adjanak neki. *Onéletrajzában* elmondja, hogy milyen belső felszabadulást okoztak számára Kropotkin és Marx könyvei. 1918-ban bérharcot szervezett nagybátyja gyárában, beiratkozott a szakszervezetbe, sztrájkolt. 1919 elején pedig tagja lett a Kommunisták Magyarországi Pártjának, majd

az Írói Direktóriumnak. Lázadó ösztöne azonban nem szívesen vállalta a forradalom szolgálatának kényszerű fegyelmét. Illúziókkal közeledett a forradalomhoz, a teljes szabadság kivívását várta a történelmi változásoktól. „A tragikumba zárt világnak — írja egyik tanulmányában —, a minden oldalról, égről-földről zuhanó fájdalomnak megoldása: a mindenség forradalma, az anarchikus forradalom.” (14) Mégis tévednénk, ha Déry forradalmiságát pusztán a zabolátlan egyéniség anarchizmusának mondanánk. A polgárság soraiból közeledett a szocializmushoz, nem saját túrhetetlen életviszonyain akart javítani; elvárásai így intellektuális, humanisztikus és morális természetűek voltak. Vagyis szabadságot és erkölcsi emelkedést várt, az egyéniség szabad kibontakozásának lehetőségét kívánta. Alighanem a szocializmus marxi elméletének az a víziója ragadta meg, amely az új társadalmat a szűkségszerűséget felváltó szabadság birodalmával azonosította. Déry egyéni motívumok révén csatlakozott a szocializmushoz, személyes felszabadulását remélte, de át tudta élni a forradalom kollektivistá etikáját is. A szocializmusról úgy beszélt, mint „az emberiség korlátlan szolidaritása felé való fejlődés” egy fontos stációjáról, az emberi testvériség megvalósulásáról.

4.

A Tanácsköztársaság bukása után, mint annyian, Déry Tibor is emigrációba kényszerült. Prágán keresztül Bécsbe ment, innen Felfadingba, egy bajor üdülőhelyre költözött, majd három évet Párizsban, egyet Perugiában töltött. Alkalmi munkákból élt: újságíróskodott, ügynökösködött, de kereskedelmi alkalmazottként s bélyegkereskedőként is dolgozott. Írásait emigráns lapokban: a *Bécsi Magyar Újságban*, a *Panoramában*, a *Mában*, a nemzetközi avantgardista mozgalmak sajtójában, a berlini *Sturmban*, valamint a *Nyugatban* jelentette meg. Sehol sem talált nyugalmat, sehol sem tudott berendezkedni; nemcsak helyzetévé, hanem életformájává és magatartásává is lett az emigráció.

A forradalom kudarca őt is kétségbeejtette. Dérynek, aki a legközelebbi jövőre várta az emberiség szabadságának és testvériségének kivívását, túlságosan is nagyot kellett csalódnia. Gyászolt tehát és a cselekvés céltalanságát hirdette. *Salamon tornya* (15) című elbeszélésének hőse, egy öreg és tudatlan toronyőr egy nap a városba utazik, s őt felkelők közé keveredik. Kénytelen velük tartani, egy összecsapás után viszont az ellenfelek sodorják magukkal. Egyik esetben sem ismeri a küzdelem célját, mégis mindkét alkalommal a harc részvevője, végül is áldozata lesz. „Az igazság! — foglalja össze groteszk halálának tanulságát — hisz úgyse tudni, hogy mi az? ... tán ezé! ... tán azé! ... de harcolni kell érte...” A csalódás okozta filozófiai relativizmus vallomása ez. Déry kételkedik a történelem igazságában és haladásában, s reménytelenül figyeli az emberiség küzdelmeit. „Az álom vize — írja *Lázadás* című versében az ember tehetetlenségéről — felissza a világ megvakult arcát, mely lassanként elnémul, mint a jégtengerek hala. A csobogás elhal. Csak itt-ott nyúlik ki a mélyből egy kéz, vékony kéz, hosszúkörmű vékony kéz, hosszúkörmű vékony fekete kéz lázadozva isten engesztelhetetlen arca felé, mely eltakart már minden egeket.” (16) Úgy véli, az ember örült erők védtelen játékszere. *Barátom nálam aludt* című

versében így beszél: „úgy éreztem /hgy az élet rendetlen, és hogy mi végre küzdeni epileptikus istenekkel /és érni kalászmódra és füttyszóra halni minek?” S a történelmi kétségbeesés fájdalmát csak erősíti személyes sorsa: a száműzetés. A világban kóborolva, otthontalanul, céltalannak tudja saját életét. *Éjjel a parban* című versében így jeleníti meg a kiszolgáltatottság lelkiállapotát: „Nem tudok elmenekülni! Nem vagyok sem apagyilkos, sem anyagyilkos, sem hasfelmetsző, /de mint döglött hal, felfordulva, hassal a nap felé, / úgy úszom, tehetetlen, napjaim keserű levében, / sebzett homlokomat tárva.”

A gyász, a kétségbeesés és a reménytelenség a halál vízióit idézi fel. Déry egyre az emberiség pusztulásának látomásával viaskodik. „Az utolsó ember meghalt — írja *Az üvegsziget* című versében — a föld, nagy üvegsziget, hangtalanul úszik a nap körül cifra kénsárga felhőbojtjaival.” E kozmikus víziók mögött a világegyetem közönyének felismerésével találkozunk. Déry Bécsben és Párizsban ismerkedik meg azzal a természettudományos és lélektani forradalommal, amely a század eleje óta tart. Einstein, Planck, Freud és Jung felfedezései és elméletei végleg lezárják a tizenkilencedik század antropomorf világképét. Azt bizonyítják, hogy a világ voltaképpen személytelen törvényeknek engedelmeskedik, s e törvények az ember felett is uralkodnak. Bizakodó korok és gondolkodók azt vallják, hogy az ember felkutatathatja, s ezért szolgálatába állíthatja e személytelen törvényeket. Déry azonban egy bukott forradalom után, száműzötten ismerkedik az új világképpel, — miben reménykedne tehát? Nem a lehetőségeket latolgatja, melyek révén az ember kiszabadulhat a szükségserűségek szorításából, hanem a világ közönyének súlyát érzi, a teremtés és pusztulás céltalan küzdelmét figyeli. „A természetben nincs értelem — írja *Dadaizmus* (17) című tanulmányában, mintegy előlegezve a *G. A. úr X-ben* világképének egyik elemét. — Növények, emberek összevissza burjánoznak, csillagok kergülnek körülöttük... lehet, hogy mindennek külön-külön megvan a maga pillanatnyi értelme, de együtt s egyszerre nézve csak a káosz céltalan, sötét rángatózásának látszik.” Az ember hiába próbál teremtés és pusztulás eme céltalan párharcába avatkozni, tevékenysége hiábavaló és nevetséges. „Évezredek óta hiába küzdünk a természet s ösztöneink lázas és vak erőivel — folytatja az előbbieket —, ami eredményt emberi tudás és hatalom elért, az mint vízcsöpp a tüzes sziklán, pillanat alatt szertepárolog, ha megcsapja a sors örjögő lehelete... minden fáradozás meddő, ... minden rendszer, amit a tudatos ember épített az élet köré, csak ideig-óráig bírja ki a természet vad öleléseit, hogy aztán megroppanva összehulljon.” A világ alaptörvényének tehát a pusztulást tekintti, amely persze csak emberi szemmel nézve azonosul a rosszal, a kozmosz számára közömbös folyamat.

Ha a kozmosz személytelen törvényei építés és rombolás véletlen ritmusában görgetik a létezését, az ember munkája, tevékenysége ebbe a ritmusba avatkozik bele. Az ember megzavarja a kozmosz „rendjét”, anélkül azonban, hogy esélye lenne a győzelemre. E gondolat szólal meg Dérynek *Az ember kivált a rajból* című versében, amely a világegyetem végső nyugalmanak oktalan és meddő megzavarásával vádolja az emberi tevékenységet. A kiábrándult író személytelenségre vágyik. Úgy érzi, hogy az emberi létezés valójában közbeavatkozás a világ nyugalmaiba; az ember maga rút kelevény a világ testén. Irtózás fogja el:

„azt álmodtam, hogy ember vagyok — olvassuk *Éjjel a parkban* című versét — Verejtékes arccal / ébredtem fel s megtépdستم hajamat s port hintettem szemeimbe.” A kétségbeesés panasza és filozófiája ez. Déry azonban ószinte fájdalommal éli át ezt a kétségbeesést. Nem cinikus elembertelenedés az ő keserű bölcselése, hanem a történelem hiábavaló küzdelmeinek látványán érzett parttalan fájdalom.

Ugyanez a fájdalmas filozófia ölt testet fantasztikus regényében: *Az éneklő sziklában* is. (18) E regényt kalandregénynek olvasták kritikussai, könyvalakban egy kalandos sorozatban jelent is meg. Holott az első hazai „tudományos fantasztikus” regények egyike, de mindenekelőtt filozófiai regény. Hőse: Révész, a vidéki kisvárosba érkező titokzatos idegen egy borzalmas találmány birtokosa. A memóriát fizikai erővé tudja alakítani, vagyis képes arra, hogy pusztá emlékezés révén bármilyen múltbeli alakjában jelenjék meg. Sőt mivel tudatában van az ún. „kollektív emlékezet” lehetőségeinek, az emberiség, sőt a létezés minden korábbi formáját fel tudja öltetni. Éppúgy válhat kutyává, gorillává, mint virággá vagy kősziklává. Nem nehéz belátni, hogy Déry számára az emlékezet filozófiáját kidolgozó Bergson és a „kollektív tudatalatti” kategóriáját bevezető Jung adta az ötletet. E gondolatokat toldja meg azután a fantasztikummal, vagyis azzal, hogy a tudat jelenségeit átviszi a létezés szférájába is. Révész fantasztikus metamorfózisokra képes; sőt arra is, hogy másoknál ugyanígy végrehajtsa ezeket a különös átváltozásokat. Célja az, hogy a pusztításban, öldöklésben megromlott emberiséget egy szelídebb, növényi lét szintjére szállítsa alá. „A földet — mondja — meg kell szabadítani az emberi, állati élettől. De gyilkolni nem szabad! Emlékezzünk! Mindenki emlékezzék! Erdők, virágok szelíd életébe folyjon az ember véres léte.” Az embert a vegetáció létfokára kívánja száműzni, minthogy történelmi hivatásának teljesítése — a szabadság és a rend kivívása — helyett csupán vérengzeni tudott. A kétségbeesés filozófiája ez, mondtuk az előbb. Déry a történelem kilátástalansága elől menekül egy dehumanizált természet látomásába. Csakúgy, mint később a *G. A. úr X-ben* írásának idején, amikor ugyancsak a történelem esélyeinek vallatása rajzolatja meg vele X. növényi természetű vegetációját, melyben nyoma sincs az ember öntudatos vállalkozásainak. X., miként a Révész által megalkotni kívánt ember-növényzet, csupán a természet személytelen törvényét ismeri: az élet és pusztulás véletlen ritmusát. *Az éneklő szikla* gondolati kísérletében, kissé gyermeteg fantasztikumában Déry hasonló gondokkal küzd, mint a negyven évvel későbbi bölcséleti regény lapjain.

A reménytelenségnek e végletes fokán valóban nem marad más valóság, mint a személyes lét és öntudat. A száműzött Déry, miután elsi-ratta az elbukott forradalmat és a menthetetlennek hitt emberiséget, önmaga felé fordul, saját lelkébe hatol. Indulásához hasonlóan önmagát elemzi, vallatja. *Koldus* című versében mondja: „én vagyok az úr s a kút s én vagyok a koporsó”. Kívül került a társadalom intézményeim: „már rég kikapcsolták telefonomat / és életemet e sült társadalomból” — vallja az *Éjjel a parkban* soraival. A tökéletes magány állapotában él, senkihez sem tartozik, gyökértelenül és céltalanul kószál Európa városaiban. A magány mítoszait veti papírra: „az utcák üresek — hangzik *Városi képek* című versében — a házak üresek a szobák üresek, minden ember saját emlékévé foszlott szét és elszállt, én egyedül vérzek

a téren a gázlángok alatt / fölöttem a verpad / most fejezték le az utolsó csecsemőt”. *Üvegsík* című versében pedig ezt olvassuk: „Egyedül vagyok / este nagy üvegsíkon szaladok, olyan hideg van körülöttem, a szél / izzó golyókat sodor, tükröződnek és süketen vízbe esnek / az üvegsík körül szintelen víz áll / a szél kerget, himbálódom és félek...”

A versekben megfogalmazott emberi állapot logikus következménye az elidegenülés. Déry „idegennek” érzi magát, s közérzetét tárgyiasítja *Országúton* (19) című regényében. E regény főhőse csavargó, aki sorra járja a nagyvilág városait, anélkül, hogy bármelyikük is érdekelné, még a nevüket sem jegyzi meg. Kiszakadt az emberi életből, „régí törvényszerűségeit” elvesztette, és nem tudott újakra találni. „Magamban maradtam — mondja —, mindenki előtt ismeretlen, hogy semmiféle viszony ne komplikálja feladatomat. És ez: maximális pontossággal élni a mai életet. Elkülönülve, éhség és testi fájdalmak kényszerzubbonyában, de zavartalan lélekkel.” A lélek nyugalmát a vándorlás életformájától, közelebből a személytelenségtől nyeri. „Néha — fejtegeti Déry hőse — mintha úgy érezném, hogy jó volna ismerős arcra bukkanni, csak egy pillanatra megnézni, megfogni formáját és megismerni — aztán szaladhatsz tovább roncsolt utadon. De ahogy így járok személytelenül a sok személytelen ember között, minden arc ismerősöm már, minden gesztusnak tudom múltját, minden hangnak párját és karakterét, — de személy szerint nem lehet senki ismerősöm.” Vagyis a teljes szabadság állapotát éli át, emberektől, törvényektől, személyes kapcsolatoktól függetlenül. Az országutakat járja, ismeretlen városokban csavarog, hidak alatt, pályaudvari várótermekben éjszakázik. Vele kerül be irodalmunkba az abszurd hős, Vladimir és Estragon távolabbi rokona. A csavargó, akinek természetesen neve sincs, s aki végül is egy aprólékosan kitervezett gyilkossággal váltja meg magát az éhségtől, a szenvedéstől, a közelgő téltől, s jut a börtön nyugodt és rendezett világába, ahol a fogolyélet személytelenségének kegyelme várja.

Az *Országúton* egyúttal a szabadság regénye is: Déry benne kísérletezik tovább azzal az anarchikus szabadságésszménnyel, amely a *Lia* óta foglalkoztatta. Csakhogy a szabadságot most az elidegenedésben keresi (mint ahogy később a *G. A. úr X-ben* világképben is egymáshoz kapcsolódott az X-ben ábrázolt szabadság és elidegenedés), s ezért nem találhatja meg. Déry csavargójának is rá kell döbennie arra, hogy csavargásaiban sem menekülhetett a szükségszerűségek hatalmából. „Azelőtt — vallja — azt hittem, hogy az országúton szabad vagyok. De nincs szabadság! A fa sem szabad, a hold is ütemesen fordul s a sugárnak háromszázezer kilométer sebességgel kell futnia akadályok között. Állj meg! Én megálltam. Indulj el! Én elindultam. De miért álltam meg és miért indultam el? Micsoda epileptikus istenek füttyölnek mozdulatainkat? Azelőtt nem láttam meg, hogy hálóra van fogva minden szavunk és léptünk... a hálót kell megérteni és építeni, de nem lehet belőle kiugorni.” A determinizmus hálóját érzi maga körül, talán ezért is menekül a feltétlen szabadság világából a feltétlen rabságba: a börtönbe. Pedig volna más útja is, de ezt csak éppen hogy megpillantja, rálépni már nincsen ereje. A közösség felé vezető útra gondolunk. A csavargó többször is töpreng az emberi szolidaritás példáin, valamiképpen e szolidaritásban sejtje meg a menekülés lehetőségét. „Mikor először léptem ki az országútra — mondja —, azt hittem, egyedül vagyok.

Nincs senki, aki szeressen, s nincs senki, akit szeretnék: tehát egyedül fogok maradni. Úgy látszik, nem lehet. Mindenki szeret és mindenkinek szeretünk, és itt nincs menekülés, itt hiába ellenállás, berzenkedés, fogvicsongatás, ebből a térből nem lehet kiugrani." Az *Országúton* hőse ennek ellenére kiugrott ebből a térből, igaz, a semmibe. Az író azonban nem szánta el magát e végzetes ugrásra: az emberi közösség erőterében maradt.

5.

Az *Országúton* lázadása mindenesetre azt jelenti, hogy Déry kezdett visszatérni pályakezdésének indulataihoz, kimozdult a kétségbeesésnek abból az állapotából, melybe a gyász és a belső vívódás idején jutott. Sokkal egészségesebb, erősebb alkat volt annál, hogysem lemondjon a küzdelemtől, a belső szabadság kivívásáról. Az *Országúton* filozófiája csupán annyiban jelent zsákutcát, hogy e szabadságot a személytelenségben, a „semmiben” kereste. A lázadásnak az a formája, amely az író és az avantgardizmus kapcsolatában ölt formát, jóval megnyugtatóbb. Déry modernista kísérletei ugyanis az alkotásban, az emberi személyiség teljes érvényre juttatásában találták meg a lázadás lehetőségét.

Beszéltünk már arról, hogy Déry a modern irányzatok csillaga alatt indult, hogy a *Lia* vagy *A kéthangú kiáltás* az expresszionizmus szellemét és eljárásait követte. A későbbi regények és elbeszélések is az avantgardista irányzatokhoz csatlakoztak; maga az *Országúton* is az expresszionista és konstruktivista stílus példáját mutatja fel. Író és irányzat kapcsolatában azonban legeredményesebben Déry verseiben és elméleti állásfoglalásaiban nyomozhatjuk. Két verseskötete: a *Ló, búza, ember* és az *Enekelnek és meghalnak* valóságos albuma a modern irányzatok törekvéseinek. Legfőként Kassáktól tanult. Sinkó Ervin mondja el egyik emlékezésében, hogy amikor első verseivel felkereste Kassákot, a mester így beszélt: „Hogy lehet ezt a banális szót leírni, hogy Nap. Írja azt, hogy kicsattant égi nyársfa.” (20) Nem tudjuk, vajon Déry kapott-e hasonló oktatást, a Napot mindenesetre rendkívül „kassákos” módon jelenítette meg. „Üdvözlégy Nap — írja —, te asszonyi térdkalács, / spirituszforraló és zenélő óra” (*Éjjel a parkban*). Versei végsőkéig absztrahálják közlendőiket, ugyanakkor érzékletes metaforákat teremtenek. Déry azonban romantikusabb szellem, mint Kassák. A mester architektonikus szerkesztése, konstruktivista stílusa helyett ő egyfajta szertelenül expresszív kompozíciót használ, gyakran barokkosan zsúfolt nyelvet beszél. Versei nem olyan szervezettek, mint Kassák költeményei, szabadabban áradnak. Az expresszionista indulás után nem a konstruktív irányzat fegyelmező rendjébe fejlődnek, inkább a szünrealizmus szabadsága felé. Egyik sokat vitatott versében, az *Utolsó szóban* például így fogalmazza meg szorongását:

Eltakarom arcomat. Gyenge a tűz mely a piros cseréptál alatt lobog a vak sarokban. A tálban gyümölcsseim leve szürkén forr és dörög mint a tenger. Ki kavarta fel kanálával ezeket a dühöngő hullámokat házi edényemben melynek partjai oly törékenyek és gyengék? Hallgatom a vihart, a lecsapódó füst fölött elrohanó vihart. A meder fenekén az egyhangú kagylózú-

gás: mintha a bűn és a kétségbeesés almája főne. A tából már szivárog a föld elviselhetetlen sötétsége. A tenger meg fog nyilni. Utannak is idő előtt vége szakadhat.

E verset Déry maga Hölderlinnel veti össze: a „józanság örületéről” beszél: „oly szerencsétlennék érzem magam — mondja —, hogy szeretnék megörülni, megszabadulni a felelősségtől”. Az örületre való hivatkozás nem más, mint lázadás, s ez a szenvedélyes, anarchikus indulat egyre kevésbé illik a konstruktív irányok felé tájékozódó Kassák elképzeléseihez. A mester nem is késlekedik elhatárolni magát tanítványának kísérleteitől. Elismeréssel beszél ugyan tehetségéről és néhány írásáról, de megrója azért, hogy elmaradt az avantgardisták szintézis-törekvés-től, konstruktivista, kubista vagy purista fejlődésétől, s megrekedt a mozgalom lázas kísérleteiben. „Aki — mondja Kassák — eredményesen küzdötte végig a művészet háborús és forradalmas idejét, vagy annak jelentőségét megértette, az ... kísérelje meg eddigi eredményeinek maradék nélküli összefogását.” (21) Pedig Déry nem maradt el a fejlődéstől, csupán az avantgardizmus egy másik útját választotta: a dadaizmus és szürrealizmus felé tájékozódott, lázadásra törekedett. Alighanem Gaál Gábornak van igaza, aki szerint Déry költészete a magyar avantgardista líra egyik változatát jelenti: „Nem szélsőséget, de külön profilt és hangot, melyet maga Kassák se idézett.” (22)

Déry Tibor az avantgardista lázadás útján jutott el a dadaizmus megértéséhez. *Dadaizmus* című — már idézett — tanulmányában nem kevés megértéssel ismerteti a mozgalom célkitűzéseit. Tristan Tzara zürichi 1918-as első *Dada Kiáltványának* tételeit visszhangozza. A világ értelmetlen — vallják a dada hívei, közöttük Déry is —, fel kell tehát lázadni ellene. „A dadaista — írja — mozdulatlan, egzaltáltan égő, objektív köztükre akar csak lenni az össze-vissza mindenségnek, hogy ennek torz, összefüggéstelen képeit pontosan, hamisítatlanul vetíthesse a megriadt szemek elé.” A dadaizmusnak azt a tanítását azonban, hogy a világ csupán értelmetlen káosz és a cselekvés pusztán öncélú lehet, nem tudja elfogadni. „Én — vallja — nem tudok lemondani arról a hitemről, hogy az embereket új, szebb rendekbe lehet vezetni és minden erőm, művészi akaratom e cél felé taszítja életemet.” Vagyis a dadaizmusban is megkeresi a szociális forradalom elemeit. Tzaráék mozgalma ugyanis nem tagadta meg kategorikusan a társadalmi rend ellen való lázadást, sőt akadtak dadaisták, akik a forradalmi mozgalmak első sorában foglaltak helyet. A német szocialisták Spartacus Szövetségében több dadaista dolgozott, a dadaista költő és festő Baargeld maga alapította meg a rajnai kommunista szervezetet, Huelsenbeck pedig így szövegezi meg a német dadaizmus programját: „Der Dadaismus fordert: 1. die internationale revolutionäre Vereinigung schöpferischer und geistiger Menschen der ganzen Welt auf dem Boden des radikalen Kommunismus.” (23) Déry közéjük tartozik: a dadaista lázadást ő is össze tudta kapcsolni a szociális forradalommal. Erre vallanak dadaista művei, például *Az óriáscsecsemő* című különös drámai kísérlete.

Egy tágabb értelmű lázadás, a valóság ellen intézett átfogó értelmű anarchista támadás bontakozik ki Déry verselméletéből. Lírájának elméleti alapvetését *Az új versről* (24) című rövid esszejében dolgozta ki. A vers, általában a művészet önállóságát vallja, azt, hogy a költői te-

vékenység a létezés egy újabb szféráját, a valóság egy újabb szintjét alkotja meg. „Az új vers — jelenti ki — önálló életet él. Nem utánozza, hanem folytatja a természetet.” Egyik előadásában pedig így nyilatkozik: „az életet és a költészetet csakúgy nem lehet összekeverni, mint ahogy egy és ugyanabba a térbe nem állítható egyszerre két test.” (25) Ezek a gondolatok az expresszionizmus művészetfilozófiájának némely tételét követik. Wilhelm Worringer, akinek *Abstraktion und Einfühlung* című 1908-ban megjelent könyvét az expresszionizmus egyik elméleti alapvetésének tekinthetjük, így fogalmazta meg a művészet önálló létezésének gondolatát: „Vizsgálataink abból a feltevésből indulnak ki, hogy a művészi alkotás, mint önálló organizmus, a természettel egyenértékű és legmélyebb, legbelsőbb lényegében nincs vele összefüggésben.” (26) A művészetet a lélek autonóm megnyilatkozási lehetőségének tartja, amely a válságba került világban egyedül képes megvalósítani a szépség rendjét. Kasimir Edschmid, az irányzat egy másik teoretikusa pedig 1917-ben jelenti ki a következőket: „Az expresszionista művész átalakítja egész környezetét. Nem néz, hanem lát; nem elmond, hanem megél; nem másol, hanem újjáteremt; nem talál, hanem keres.” (27) S végül ugyanezt az elvet fejtegetik annak a folyóiratnak, a *Dokumentum*nak a tanulmányai is, melyben Déry verselméleti fejtegetése megjelent. Pierre Reverdy és Németh Andor írásai egyaránt az új vers önmagában való létezését kívánják igazolni. Az avantgardizmuson belül egyedül Kassák száll vitába Déry állásfoglalásával. „Nem arra való a fantázia — érvel —, hogy új realitásokat találjon ki, hanem hogy az előttünk levő világananyagot szerkessze össze új ábrázatúvá a művészet síkján.” (28)

Déry versei természetesen gyakorlatban igyekeznek megvalósítani a vállalt poétikát. Különös látomások szerveződnek bennük, soha nem volt tájak és élőlények rajzanak a szemünk előtt, egy valóságon túli új valóság megalkotásának tanúi vagyunk. Játékos vagy szorongásos, de mindenképpen a képzeletből kibontakozó mitoszokat olvasunk. Talán elég, ha egyetlen példát idézünk, *A hold* (Weöres Sándor mitoszaira emlékeztető) álomszerű képeit: „Éjjel a hold ráncsaiban élünk / ott minden néma... óriási zöld lepkék szállnak fölöttünk, mint a felhők s ránk hullatják hideg nedvüket... lenn a völgyekben a lepkék üldözik a véneket / valaki fennakadt egy szakadékban fehérén vérzik / a vizesésekben láthatatlan lények élnek beleakaszkodnak lábikráinkba / délen holdtejet nyálnak és gyűjtenek az imbolygó tömegek.” Az önálló struktúrákba szerveződő látomások ellenére mégis úgy tűnik, azoknak — Szegi Pálnak és Vas Istvánnak — van igazuk, akik e versek emberi magját, önmagukon túlmutató jelentését keresik. (29) Déry tudniillik két irányban is meghaladja a Worringer-féle poétikát: egyrészt a mélylélektan (és a szürrealizmus verselmélete), másrészt az alkotás szociális hivatásának eszméje felé. Az „új verset” nem pusztán önálló létezőnek tekinti, hanem a lélek mélyén zajló ellenőrizhetetlen folyamatok függvényének is, amelynek nemcsak önkörében érvényes jelentése van, hanem szimbolikus értelme is. „Az értelmi rendszert érzelmi rendszerre építi át”, a tudat alatt mozgó megnevezhetetlen folyamatokat magyarázza. Léte nem pusztán önálló, a vers nem „Ding an sich”, hanem a lélek rejtett szféráinak tükre. A költő mégiscsak fontosabb, mint maga az alkotás. Az „új vers” — mint Déry mondja — ugyanakkor szo-

ciális hivatást is betölt. Nem független a társadalomtól: hivatása van, morális feladatokat kell elvégeznie. Sőt egyenesen „utilitarisztikus”: „Szociálisabb a régi versnél... az ösztönös élet egyetemesebb erkölcsösségénél fogva.” Önismeretre nevel, az igazság megismerésére biztat, lázadásra serkent. Vagyis küldetése nem sokban különbözik attól, amit a költészet morális elkötelezettségét hirdető poétikák tanítanak.

6.

Déry avantgardizmusa tehát a lázadás szolgálatában áll. S az első emigrációs évek kétségbeesett lelkiállapota után hamarosan ismét felszökik ennek a lázadásnak a hőmérséklete. Különösen azután, hogy 1926-ban ismét Budapestre érkezett. Itthon társakra talált, lázadását testvér-tüzek segítették táplálni, magasabbra gerjeszteni. A Kassákkal, Illyés Gyulával, Nádass Józseffel és Németh Andorral együtt szerkesztett *Dokumentum* (1926. december—1927. május) című folyóirat ennek a kollektív lázadásnak a műhelye. „Nem művészeti folyóiratot csinálunk — írják a szerkesztők —, hanem szociális látószögéből a mai világkép keresztmetszetét igyekszünk megrajzolni... Ellenzék vagyunk, de kísérletet sem teszünk a mai világ részletjelenségeinek behatóbb kritizálására. Hogy közelítsünk meg értelmes és indokoló kritikával olyasmit, ami okozat a kauzalitások láncában, melyet teljes egészében elleszenvesznek s elvetendőnek érzünk. Minden tagunk, minden mozdulatunk maga a tiltakozás.” (30) Déry talán a leghevesebb tiltakozó: versei, jegyzetei sorra támadják a társadalmi konvenciók rendszerét, a polgári társadalmat magát.

Lázadásának harsány jeleként írja dadaista drámáját: *Az óriáscsecsemőt*. (31) E színpadi játék a szociológiai kategóriák személytelen képviselőit szerepelteti: a kiszolgáltatottságát boldogan vállaló kispolgárt (Apa), a banktőke nagyhatalmú urát (Nikodemos) és magát a Csecsemőt, aki a világra születő, éhségtől és haláltól rettegő, eleve árucikké váló embert személyesíti meg. A szereplők nagy része pedig egyszerűen fabáb, melyek az alkalom és az író kívánsága szerint cserélgetik szerepeiket. A Csecsemő egy abszurd dráma hőse, melynek filozófiája és fogalmazása egyaránt a világ és az emberi sors képtelenségének eszméjét sugározza. „A világ — jelenti ki az Apa — reménytelen, mint egy kínai lábujj.” A világ képtelenségét azonban valójában a tőkés társadalmi rend okozza, mint ahogy a Csecsemő sorsát is a bankvezér Nikodemos és a kalandor-üzletember Állatszeliidítő manipulációi döntik el. Az ember sorsát eleve elhatározták, s nincs kibúvó a kiszabott szerep alól. „Minden mozdulatunk jóvátehetetlen — mondja az egyik szereplő. — Azt hiszed, el lehet menekülni? Azt hiszed, jogod van éhen halni? Azt hiszed, ki lehet lépni a szerepből, míg az ember ki nem fújja utolsó leheletét, azt hiszed, az ember meg tudja váltani önmagát?” Az abszurditásnak az a fajtája, amely Déry darabjából kibontakozik, tehát szigorúan társadalmi eredetű és jellegű. *Az óriáscsecsemő abszurd dialógusaiból a lázadó író szavát halljuk, csakúgy, mint a Dokumentumban közreadott Mit eszik reggelre? című szatirikus jelenetben.* (32)

A lázadás egyre erősödő szölamának következő felhangzása az *Ébredjetek fel!* (33) című kisregény. Dérynek ez a műve parabola, amely a

szürrealizmus nyelvén beszél. A történet különös csodavilágban játszódik: hősei hol a felhők fölé magasodnak, hol aludni térnek egy kagyló belsejébe, a falvak felhőkön repülnek a hold felé, s a levegőben bizarr „felhőállatok” folytatnak egymással indulatos vagy filozofikus beszélgetést. (Ezek a lények már szerepeltek Déry *A felhőállatok* című versében is.) E szürrealisztikus játék maga lázadás: a valóság törvényei ellen. Maga a szürrealista mozgalom és poétika ugyanis a korlátlan szabadság jegyében fogant. „Csak a »szabadság« szó lelkesít még engem... Csak a képzelet tud számot adni nekem arról, »ami lehet«, és ez elegendő ahhoz, hogy a hibáktól való félelem nélküli rábizhassam magamat” — hangzik André Breton nevezetes hitvallása az 1924-es első szürrealista kiáltványban. (34) Amikor tehát Déry a szürrealizmus zabolátlan képzeletét és álmovilágát honosítja meg, valójában a szabadság és a lázadás eszményeit képviseli.

A kisregény tehát a lázadás parabolája. Egyik hőse: Kokoró felszabadulásra, a valóság zsarnoki törvényeinek legyőzésére neveli híveit. Tanítása így hangzik: „semmi sem változhatatlan, össze kell törni az írott törvényeket.” Későbbi követője és utóda: Anis kezdetben tiltakozik a lázadás erkölce ellen. A való világ rendjét fogadja el: „A nap huszonnégy órából áll — mormolja a szélbe. — A föld kerek. Az ember halandó. Az álmom felduzzadt kanáriai szétfoszlanak a szélben... Nyugodtan akarunk élni. Bizonyosak akarunk lenni abban, hogy az történik, amit elhatároztunk. A csodák természetlen lázadását el fogjuk fojtani.” Kokoró tanításának hatása alól azonban ő sem vonhatja ki magát, s mikor a mester eltávozik, ő veszi át örökét. A lázadás hitvallását végül is ő hirdeti meg: „Ez az óra a lázadás órája. Ezekkel a kenyértelen és vértelen kezekkel, ebben a sötétségben, mely sűrűbb, mint a vér, az utolsó óra harangütései alatt, lázadjunk fel a valóság ellen, mely gonoszabb és bizonytalanabb lett már számunkra, mint az istenek pokla. Mit veszíthetünk el mi, akik a legszegényebbek vagyunk? akiknek lázálmaink is igazabbak, tébolyunk ingoványai is szilárdabbak már, mint az ő adamantengely körül forgó holygójuk vastag kérge! Ez a valóság nekünk nem kell, ez a bizonyosság nem kell, ez a mereven néző szemgolyó, melynek tükrében megfagyott a boldogtalanság tája, vakuljon meg. A táj mögött másik táj, a valóság mögött másik valóság húzódik meg ugrásra készen, mint egy hályog mögött, és kopogjunk és szúrjunk és kiabáljunk, míg fel nem fakad és meg nem találjuk elsüllyedte otthonunkat. Ébredjete fel!”

E szöveg, Anis-Déry „szürrealista kiáltványa”, arról vall, hogy az író a lázadást alapvető emberi magatartásnak tekinti, amely nem pusztán a társadalmi berendezkedés adott formáját ostromolja, hanem a valóság teljes rendjét is. Déry lázadását filozófiai okok táplálják. Indulása óta elégedetlen azzal a világgal, amely körülveszi; művei lényegében az anarchizmus témájára írt variációk. E lázadás természetesen magába foglalja a szociális forradalom motívumát is. Anis a nyomorultak közül szerzi híveit: „a szegények vérzőlábú királya” lesz. Miként *Az óriáscse-csemőben*, az *Ébredjete fel!* lapjain is a társadalmi utalások teszik konkrétabbá mind az ellenséges „valóság” természetét, mind a lázadást. Déry versei szintén gyakran utalnak arra, hogy költőjük lázadása nem független a szociális forradalom eszményeitől. A *gyűjtogatók* a levert forradalom hőseit idézi: „tenyerükből cseppen a tűz s hajuk, mint

csóva lobog a jég fölött — állj meg sátán! állj meg kenyér! állj meg éhség! állj meg vörös zászló!” A *Páris!* szövegébe szövi az Internacionálé sorait, a *Mama Oroszország* pedig az orosz forradalom iránti hűségről és vonzalomról beszél: „te kedves anya te, hosszúszerű virágok nőnek szájadból / számtalan csecseden galambok ülnek / tedd szívemre kezeckédet, meghalok / fölötted süt a nap.”

Ahhoz azonban, hogy Déry újra otthont találjon a szociális forradalom eszméiben és hívei között, először le kellett számolnia az idegenségnek azzal a mítoszával, amelyet az emigráns lét viszonyai között alakított ki, s amelyet *Országúton* című regényében fogalmazott meg. Igaz, már ebben a regényben is felvázolta az ember és a világ összefüggésének és kölcsönösségének gondolatát. Az *Országúton* végül is azt bizonyította, hogy nem lehet megvalósítani a teljes függetlenséget, a végleges kiszakadást, a jelenségek determináló erőteréből nincs szabadulás. E gondolatot azonban még egyszer meg kellett vizsgálnia. Ezt a vizsgálatot végezte el *Az átutazó* (35) című regényében. Szerelmi lektűrnek is olvasható ez a könyv, egy szerelmi küzdelem és cselekvés történetének. Cselekménye amolyan „vihár egy pohár vízben”. A miniatűr vihar egyszersmind a pesti polgárság konformizmusát is leleplezi. Mindenekelőtt azonban ismét az „idegenség” problémakörét, a szabadság és a determináltság viszonyát vallatja. Főhőse, dr. Rácz hosszabb külföldi tartózkodás után tér haza. Idegennek érzi magát, mint Camus emlékezetes hőse, végtelen közönnyel szemléli a hazai eseményeket, a társaság apró és végzetes játékait. Szabadsága és közönye mégis hiábavaló: az eseményekben állandóan részt kell vennie. Akarata ellenére kapcsolódik be abba a groteszk körbe, amely ismerőseit köti össze egy szerelmi bonyodalom és intrika játékosaként. Véletlenül bár, de sorsok átalakítója, konfliktusok kirobbantója lesz. „Mindenhova szálak vezetnek — mondja —, az ember minden porca és pillanata vékony szálakkal le van kötözve múltjához.” Nem szabadulhat tehát, magánya és függetlensége pusztá illúzió.

Az otthontalálás első feltétele az volt, hogy Déry belássa az anarchista függetlenség képtelenségét, az idegenség körül kialakított mítosz csődjét. Ez a belátás lényegében megtörtént. Önmagában azonban még ikevés: a magányból ki kell emelkednie, pozitív kapcsolatokra, közösségi elkötelezettségre kell szert tennie. Déry legnehezebb éveiben is őrizte a humanizmus eszményeit, bizonyára akkor is, amidőn kétségei között meg kellett őket kérdőjeleznie. Verseinek állandó szólama a jóság, az expresszionista elragadtatás az Ember iránt. Részvétellel osztozik az emberek sorsában, bár nem mindig érti, ismeri gondjaikat. *Bánat* című versében írja: „Sápadt fejvel / te ott a faszorból csak nézd az üres keringést: rabot, fecskét meg tolvaj feleségét / és utolsó ballagását az elbukott parasztnak; / nem baj, hogy meg nem érted: koplalva és tisztán / fuss csak tova a bánat zsákjával lábad körül.” Képei között gyakran tűnik fel a jóság szimbólumaként a kenyér. Önszemléletét is a jóság és az emberszeretet igényében alakítja ki. „Itt táncol Déry Tibor marslakó, kenyérből font tagokkal” — olvassuk az *Onarcképb*en. Majd: „egy pásztor haladt át a mezőn / sok ezer év után / megtalálta Déry Tibor rég meghalt szívét / házat épített belőle / boldogan élt.” Vagyis küldetését az emberek szolgálatában fedezi fel. Igaz, ezek a vallomások még meglehetősen elvontak, mégis a személyiség állandósult szolgálá-

latigényéről, közösségvágyáról árulkodnak. A magányos író egyre hevesebben keresi a kapcsolatokat, a méltó elkötelezettség lehetőségeit. *A prágai lány* (36) című elbeszélésében a magány kárhózzottjának ábrázolja önmagát, aki emberi közösségre áhítozva bujdosik Európa városáiban. Ennek a novellának a kérdéseire válaszol a *Theokritosz Újpesten* (37) jelképes története, amely a közösség megtalálásának élményét mutatja be. Déry véglegesen a szegényekhez pártol, közöttük találja meg hivatását és otthonát. S a közösségi elhelyezkedés ad új tartalmat lázadásának. Miként egy későbbi nyilatkozatában mondja: „Munkámban főképp az emberi szenvedések természetét és okait igyekeztem vizsgálni... E vizsgálódásnak alapja a részvétel, ennek pedig az emberszeretet. De sokáig több volt bennem a szájalom, mint amennyit a szeretet táplálni tudott, ezért rekedtem meg gyakran a jelenségek érzelmes felületénél. Csak férfikoromban jutottam el annak a felismerésére, hogy a részvétel önmagában ösztövérvé érzés, melynek legerélyesebb pillanataiban is legfőljebb alamizsnára telik. Csupán az élet minden részletét méltányoló, aprólékos, szorgos emberszeretet ad a művésznek elég erőt ahhoz, hogy többre törjön: a valóság megváltoztatására. Lázadóból akkor lettem forradalmárrá, amikor megtanultam az embereket szeretni.” (38)

Amikor tehát a másfél évtizedes kísérletezés után 1932-ben hozzákezdett a *Szemtől szembe* írásához, lázadóból forradalmárrá vált. Hosszú időre megoldotta önmaga számára az egyéniség és a közösség, a szabadság és az elkötelezettség konfliktusát: egyéniségét a közösség körében kereste, szabadságát az önkéntes szolgálatban találta meg. Elindult *A befejezetlen mondat szintézise* felé.

JEGYZETEK

- (1) Útkaparó. Bp. 1965. 236.
- (2) A ló és az öregasszony. Bp. 1954. 510.
- (3) Útkaparó 11—26. és Theokritosz Újpesten. Bp. 1967. I. 5—19.
- (4) Szép Ernő. Nyugat, 1919. 216—217.
- (5) Néhány megjegyzés az új líra fejlődéséhez. Századunk, 1928. 191—195.
- (6) Nyugat, 1917. I. 231—262., 327—359.
- (7) Idézi Béládi Miklós: Németh László első regénye. Kritika, 1968. 2. sz. 14—22.
- (8) Nyugat, 1919. 657—683.
- (9) A Kriska. Arad 1924.
- (10) Nyugat, 1918. II. 213—232.
- (11) Nyugat, 1917. II. 675—705., és: A két nővér. Pegazus, Bécs 1921.
- (12) Nyugat, 1918. I. 500—514.
- (13) Nyugat, 1918. II. 550—587., és: A kéthangú kiáltás. Julius Fischer, Wien 1922.
- (14) Az utolsó nemzeti költő. Nyugat, 1919. 343—348.
- (15) Nyugat, 1920. 1082—1100.
- (16) Verseit — kevés kivétellel — Ló, búza, ember (Wien 1922) és Énekelnek és meghalnak (Békéscsaba 1928.) c. köteteiből idézzük.
- (17) Nyugat, 1921. I. 552—556.
- (18) Az éneklő szikla. Pesti Napló, Bp. é. n. (Eredetileg a bécsi Panoráma 1921-es évfolyamában.)
- (19) Eredeti címén: Alkonyodik, a bárányok elvéreznek. Nyugat, 1924—1925. Könyv alakban: Országúton. Athenaeum, Bp. 1932.

- (20) Emlékezések I. Petőfi Irodalmi Múzeum 4., Bp. 1964.
- (21) I. m. Századunk, 1928.
- (22) Az új magyar líra arcvonaláról. Korunk, 1928. 476—477.
- (23) Idézi Wolfgang Paulsen: Expressionismus und Aktivismus. Strassbourg 1934. 63.
- (24) Dokumentum, 1927. 5. sz. 24.
- (25) Idézi Szegi Pál: Énekelnek és meghalnak. Nyugat, 1928. II. 135—137.
- (26) Idézi Koczogh Ákos: Az expresszionizmus. Bp. 1964. 123.
- (27) Idézi Mario de Micheli: Az avantgardizmus. Bp. 1965. 101.
- (28) I. m. Századunk, 1928.
- (29) Szegi Pál: i. m., Vas István: Nehéz szerelem. Bp. 1964. 198.
- (30) Hat hónapja. Dokumentum, 1927. 5. sz. 1.
- (31) 1926-ban Perugiában készült. Megjelent: Az óriáscsecsemő. Bp. 1967. 7—92.
- (32) Dokumentum, 1927. 2. sz. 12—15.
- (33) Nyugat, 1928. II. 16—37. és Ébredjetek fel! Génius. Bp. é. n.
- (34) A szürrealizmus első kiáltványa. Idézi Mario de Micheli: i. m. 414—415.
- (35) Az átutazó. Bp. 1933. Új kiadás: Pesti felhőjáték. Bp. 1945.
- (36) Nyugat, 1931. I. 441—453.
- (37) Nyugat, 1933. II. 297—300.
- (38) A ló és az öregasszony. 511.